



Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Kütüvi İnformasiya Vəsitələrinin İnkışafına
Dövlət Dəstəyi Fondu

KIVDE

Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin, mili
adət-ananalarının, elm və medeniyətinin təbliği www.klydf.gov.az



Mürsel
İrəvanlı

Yazıcı-publisist
M. Qorki adına
Beynالخالد
mükafat laureati

Qərbi Azerbaycandan, hazırda "Ermenistan" adlanan torpaqlardan XX əsrin sonlarında son olaraq silah gücünə soydaşlarımızın qovulmasından illər belece ötür...

...Bu ifadeye hansısa
gerbi edebiyatlarından birin-
de tesadüf etmişsem: "Adam-
ın elinden damla-damla,
getre-getre qazandığı pulun
da alsınlar, ləp elle Külli var-
dövlətinə de. Təkəc inamına,
heysiyyatına, olexsus mənə-
viyyat döyüşünə toxunma-
sinlar. Onda dirçalmayə, he-
yat sürməyə ne var ki?"

Bir neçə günün zamanı kesindilər bəyə-başqatdıǵım obanı, kendi, şəherini zor gücünə elindən qoparıp çıxarsalar, onde nə? Ellikə yerindən oynadıbsatıslar, yurd-yuvanı oda qalayıb xarabazara çevirsələr, uların mezar düşərəklərini gözün baxa-baxa parça-tıkə edib ləhcərə maruz qoysalar neçə? Dözümüz qatarımı, ömürə gətirməli buna?

Vallah, çoxları bu
sualların cavabını tapmadan
dünyasını dayışdı, filçekməz

İlkakasının Prezidenti yanında
Sıya Vasitelerinin İnceğrafına
Dostluk Fondu

bulğu, Verdişan, Şorayeli, Karvansarayı, Ağrıgölü, Toxmağgolu, Ağrıdağı, Aladaglı dağı, Ağmançın dağı, Şeyrîçen, Sahtaq yaylasını ve yüzlerle diğer yer-yurdularının elden belli, bel-lerinde olduğu dayandır. **Çay-**
arnı sağıltısı, oğz-gelinin-
nar-qemzisi, mal-davarın-
naxarı səsi, toy-dövünən sao-

Məmənəliyət qəbulu qoyulmuşdur. *Bəle ki, Rus İmparlyası İrəvan, Naxçıvan, Maku, Təbriz xanlıqlarını da zəbt etdiğinden sonra bu bölgelerin*

*İdare olunmasında bilavasıt
ermeni nümayendelerinden
de istifadə etmiş, onların kö-*

məyin arxalanaraq yerli müsəlman xalqlarının ev-əsliklərindən iddirlərin düşməsinə şərait yaratmışdır. Qarbi Azərbaycan topçularından qovulan azəri Türklerin yurdalarında manoesiz yenidənşədirilən, İran və Türkiyə arazisindən köçən erməni alliliəri hərtərəfli maddi və mə-

Burada babam yaşamışdı...
Soyqırıım tariximizdən



rine qurban verməməlidir. Miniliklər boyu dünyanın çox payına hökmünlər olmuş türkün bunu unutmağa bəğdən, da mənəvi həqiqi yoxdu. *Umutsaq tarix* bu milleti heç zaman bağışlamayacaq. Əsl, nəcəbəllilər, yer-yurdu belli olmayan bir ovuc ərmeninin o böyüklükdə elətə sabılık edib meydan sulaması heç qeydən fələcedir, dözləmədən.

Lakin yaddan çıxarılmaz olmaz ki, bizi hemin müddetin ocaqları, o berakatlı, ettileri torpaqları olsın Türk estmişik, ruhen, manen, daxil hamimiz o torpaqlardaydı ve o torpaqlıq. Büt arzu etsem de, etməsek de gecelerimizin yuxuları, gündüzlerimizin xeyalları günde neçə neyə Ağbabani, Qızılıcqı, Cələğóżunu, Dərəlyayız, Zəngülözü, Göygənli, İrevani, Dəriçəgiz, Çingizbəşar, Sərdarabadı, Pamaklı, Bo-

ve onlarca diger yaşıy়mekşenlerinde qedim ve orta
eseriye aid çoklu sayıda me-
marlıq abideleri, epigrafik
abideler mvcud olmuş, qar-
lanlar yerli ehali törəfindən
son dövrlərə qeder qorunub
 saxlanılmışdır. Bir esas me-
səleyə diqiqeti yönəltmək
istəyləm kii, XI-XV əs-
erənmi tarixçiləri İravan şə-
hərinin tarixini də aiborigen
türk xalqının tarixi kimi sax-
laştırmışdır, özlərinə serf-
ili formada dünya icatmayıntı-
ne təqdim etməyə çalışmışlar.
Bezi müslüflər mesəlin, Q.
Sumbatyan, M. Nersisyan,
S. Teriyevan, Q. Qarib-
canyan, T. Bagdasaryan və
başqları bu qəbildəndir.
Gönlürn erənmi tarixçiləri ta-
rixi saxtaladırmışlara özlərin-
“Qədim xalq” kimi kimisi si-
rmış istəmişlər. Əsliyde isə
bu erazide oğuz-türk tayfa-
lırmış qedim dövrlərdən mes-

vi yardım göstermek barede
çar I Nikolay xüsusi ferman
imzalamıştı. 20 mart 1828-ci
il tarixli sərəncamda paytaxt
İrevan şəhəri olmaqla "Erman-
lı vilayəti" təşkil olununda
vilayətin tərkibinə daxil edilmiş
İrevan və Naxçıvan eyaletləri,
hamçinin Ordubad
məsləhətnamezlerindən
məsul olunmuşdur. İrevanın
kökünlərinə dövlət hesabında
25.000 cıvarında gümüş pul-
aşın adımlıdır və bu
tüm mənzərələr 20 il müddətindən
sonrakı növ vergilərdən azad
olmuşdur. Əlbəttə bu lütf-
karlığı, ermənilər göstəri-
məsəsənə qayğıını bil-
mişdir. Həzər zaman unutmamışdır.
Fəsadlı deyil ki, 1978-ci il
hər hər 10 da Ermenistan KP
fərzaqları Komitəsi "Şərqi Er-
menistanın Rusiya tərkibinə¹
axıl olmasına 15 ilinlik
yayım edilmiş" barəde qə-
rar imzalıdı. Qərarda deyilir:
... Əldəyə ə nüvəndə Dī-
əndə, ədliyinəcək lədiā iā-
də, ə eədə dədəcəiāt
ənnəfət lədiātā eñədāl-
ətət ə ədədilə əsədən,
bə pəcənəy ə eñədəs-ən-
ətət lədiānə, dədəsənə əc-
ətət ə nüvəndətütü ə iā-
lədiātətütü ə iā-
lədiātətütü ə iā-
lədiātətütü ə iā-

*l'île à l'anolinoë à
l'île à l'anolinoë à*

Azerbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kültürel İnfomasiya Vəstələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondu

başlangıcı 10-cu sahifədə

Bu sənəddə sübüt edir ki, ermənilər həqiqətən de bizim torpaqlara sonradan gelmedir. Tarixi mənbələrdən bəlliidir ki, İrevan və onun yaxın-uzaq bölgələri Şimali Azərbaycanın digər torpaqları kimi müxtəlif dövrlərde Selçuqlar, Sasaniyələr sülalesinin, Əreb xilafeti, Qaraqoyunu, Ağqoyunu, Səfəvilər dövlətinin həmçinin zaman-zaman Osmanlı İmperiyasının tərkibinə daxil olmuşdur. Teymurlərinin istilasına qədər İrevan şəhəri Dəbil və Çuxursəd ölkələrin paytaxtı kimi geniş şöhrət qazanmışdır. Dörd tərəfdən alçaq və hündür dağ silsiləsi ilə əhatə olunmuş bu şəhərdə tez-tez baş veren daşqın və güclü zəlzələlər nöticəsinə vaxtaşırı dağıntı və insan tələfati ol-

de olsa bezi erməni tarixçiləri de bu məlum həqiqəti etiraf etməye bir növ məcbur olmuşlar. Tarix elmləri doktoru, akademik Q. Ionesyan "XVII əsrde erməni-rus münasibətləri" 2 cildlik kitabında (eserin sonuncu cildi 1966-ci ilde İrevanda "Luys" nəşriyyatı tərəfindən buraxılmışdır) göstərir ki, "...İrevan xanlığı və ona tabe olan mahallalar idare olunmasına türk naiblər başlıqlı edirler" (2-ci cild, səh.64) Bu məlum faktları rus yazıçısı ve tədqiqatçılarından beziləri də təsdiq etmişdir. Məsələn, A. Qribəyedov, N. Şabrov, V. Veličko, I. Şopen və başqaları öz eserlərində defələrə sübüt etmişlər ki, Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşayan ermənilər aborigen deyil, gəlmə xalqıdır. A. Qribəyedov 1828-ci ilde yazdığı "İrəndən ermənilərin

xalqının əslə nadir, nece və nə vaxt, haradan və hansı yollarla buraya gelib. Erməni olmazdan evvel və sonrakı mərhələlərdə hansı etnik təyiflərlə eləqədə olub onun dilinə adət -ənənəsinə, etnik tərkibinə kim nece təsir göstərib? Əlimizdə bütün bunları sübüt yetirən aydın və daqiqi dəlillər heçlik yoxdur". Bu da erməni aliminin etlərə.

Yazının bir yerində qeyd etdiyimiz kimi tarixin tekəri hərəkətikcə Azərbaycan torpaqları da əldən ala keçirdi. Nadirşah qətle yetirildikdən sonra (1747-ci il) mərkəzin nüfuzu zəiflədi və bu torpaqlarda müxtəlif xanlıqlar meydana çıxdı. Xanlıqlar dövründə İrevanın daha da genişləndirilib inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Hüseyneli xan Qacarın hakimiyyəti dövründə

Burada babam yaşamışdı...

Soyqırıım tariximizdən

muş, dəfələrlə öz görkəmini itirməye məruz qalmışdır. Dövran keçir, zaman dəyişir, yeni nəsiller və hökmüdarlar meydana gelir. Mahmudxan Xudavənt şahın dövründə (1578-1583-cü iller) İrevan şəhərinin daha da gözəlləşdirilməsi üçün çox işlər görülmüş, burada coxsayılı mescidlər, qadın və kişi hamamları, karvansaraylar, köprülər, küber aileləri üçün 1 və 2 qatlı yaşayış evləri, saraylar tikilmiş, yaraşıqlı bağ və xiyanətlər salınmışdır. Əmirgünə xan Qacarın (1605-1625-ci iller) hakimiyyəti dövründə İrevan və onun ətraf torpaq sahələri su ilə etibarlı suradə təchiz etmək məqsədi ilə tənisi su arxları çəkilmiş şəhərin şərq tərəfində böyük bir göl yaradılmışdır ki, buna da xanın şərfinə "Toxmaq" adı verilmişdir.

Görkəmli türk tarixçi, filosof və ədabiyyatşunası alim Övliya Çelebi özünün 1647-ci ilde tamamladığı "Siyasetname" eserində göstərir ki: "İster keçmişdə, isterse de bizim zəmanədə İrevan və onun ətraf əraziləri İslam hökmürlərinə tabe olub, nece yəzililiklərdir ki, bu torpaqlarda oğuz-türk təyifləri heyat sürürlər". Bu məlum həqiqətlər İslam dinindən olmayan tarixi şəxsiyyətlər tərəfindən də dəfələrlə isbat olunmuş və onlar öz əsərlərində bunu bir daha cəmiyyətə çatdırmışlar. Məsələn, XVII əsrde yaşamış fransız tədqiqatçısı Yezut Monyeni qələmə aldığı "Xalqların taleyi" eserində (Marsel, 1679-cu il, 334 səh. fransız dilində) göstərir ki: "...Men Qafqasiyaya seyahət zamanı burada olan kənd və şəhərlərin çoxunu gəzib, dolaşdım. Hər yerde meni "xoş geldin" -dəyə türkçə salamlayırlardı. Belə qənaətə gelmek mümkündür ki, bu diyarda yaşayan əhalinin 90 % türk məşəlidir..." Nə qədər qəribə

bizim vilayətlərə (Rusiya ərazi-sinə) köçürülməsi haqqında qeyd" xatira eserində (Qribəyedov A.S. Seçilmiş əsərləri, Moskva, Pravda nəşriyyatı 1971-ci il səh.339-341) göstərir ki, "...ermənilər əsas etibarı ilə müsəlman əhalisinin mülkədar torpaqlarında yerləşdirilmişdir. Yaxda hələ buna yol vermək olardı, çünki, torpaqların əsl sahibləri müsəlmanların əksəriyyəti yaylaqlara çıxır və başqa dindən olan gəmələrlə az ənsliyətə olurlar. Köçüb gelənlərin ise yeri darısqaldır və müsəlman əhalini sıxışdırırlar. Müsəlmanlar hey narazılıq edirlər, özdə de çox ciddi şəkilde. *Bu yerlərin vilayət rəisi deyir ki: -Yeni köçüb gələn ermənilərin böyük bir hissəsinə gəldikləri yere, Arazın cənub hissəsinə köçürmək istədi, lakin, erməni nümayəndələri eləhəzret I Nikolaydan yazılı suretdə xahiş etmişlər ki, onların ilk vaxtlar üçün müvəqqəti yerləşdirildiyi yerde qalmاسına icaza verilsin. Bu xahişə müsbət razılıq alınmışdır. Blz onunla (Knyaz Arqutunuski-Moldovadan olan mənşəcə erməni Konstantin Arqutyan nezərdə tutulur.* Hemin şəxs Rusiya nümayəndəsi kimi Türkmençay mühqaviləsinə imza atmışdır M-) görürqoy etdi, düşünüb-dashındıq, müsəlmanlara necə başa salaq ki, onların indiki çətinliyi müvəqqətidir, çox çəkməyəcəkdir, belə bir narahatlılıq üçün heç bir əsas yoxdur ki, ermənilər müvəqqəti olaraq buraxıldıqı torpaqları həmişəlik əle keçirib orada qalmayacaqlar". Ermənilərin özürləri de özləri barədə çox gözel fikirlər söyləyib, hansı yuvanın quşu olduqlarını göstərməyə macbur olublar. Erməni ədəbiyyatşunası alimi Manuk Abeğyan öton əsrin 80-ci illərində İrevanda neşətdirdiyi 416 seftəlik Erməni ədəbiyyatı tarixi kitabının giriş hissəsində birmənalı şəkildə yazar: "...Erməni

(1762-1783-cü illər) şəhərdə yaraşıqlı Azərbaycan memarlığı və incəsanatının ən uğurlu sintezi olan Qafqazda nadirinci sayılan Sərdar sarayının teməli qoyulmuşdur. Görkəmli azərbaycan memarı Mirzə Cəfər Xoysi tərəfindən inşa edilen bu bina Zəngi çayının sahilində Təpəbaşı məhəlləsində salınmışdır. 1918-ci ilde bu nadir şəhərin incisi ermənilər tərəfindən dağıdlaraq virane qoyulmuşdur. 1679-cu ilde baş verən güclü zəlzələ İrevan şəhərini yerlə yeksan etmiş ölenlər qalanlardan çox olmuşdur. Şəhəri yenidən dırçaltmak üçün Berda, Zəyəm, Təbriz, Marağa, Gence və Naxçıvandıdan ustalar devət olunmuşdur. Yenidən dırçalan şəhərin bütün mikroponimləri evvelki adlarını qoruyub saxlamışdır. Öten əsrin 70-80-ci illərinədək şəhərin Şileçi, Sabunçu, Boyaqçı, Toxmaq, Müxəmmədtəpə, Təpəbaşı, Dəmirqulaq, Baxçalar, Yonçalıq, Bittilər, Börkcü, Gedərçay, Xanlar, Körpükələyi və sair məhəllələri, Gürçü, Culfa, Sərdar, Tağılı, Sulu, Hacıeli, Kömürçü, Əlşar, Şeyxüislam və sair karvansarayları, Gedərçay, Qırxbulaq, Gərniciy, Zengi, Mamurçay, Abi Heyat çayı və onlarca bulaq öz adlarını xalqının dilində yaşatmışdır. Beli, XX əsrin son mərhəlesi xalqımızın taleyinə yenidən kölgə saldı. *Rus şovinistləri və erməni daşnaqlarının elbirliyi, əsərləriyle neticəsində Qərbi Azərbaycan torpaqları "Türk-süz"ləşdirildi, minlərlə insanın ömrüne vaxtsız nöqte qoyuldu. Böyük Azərbaycanın tarixi və medenliyyətində analoq olmayan, beşərliyyətə neçə-neçə tənininə alımlı, ziyalı, edib, müsləhçi, həkim və siyasi xadim bəxş etmiş qədimdən qədim oğuz yurdunu İrevan bax beleşə türkşüz "Yerevan" oldu. Bu şəhərin yenidən türk İrevan olması isə bizim qeyriştimizin oyanmasından çox asildir.*